

РОЛЯТА НА СЕМЕЙНАТА ЕЗИКОВА СРЕДА ЗА ФОРМИРАНЕ НА ТЕОРИЯТА НА СЪЗНАНИЕТО У РОМСКИТЕ ДЕЦА

Христо КЮЧУКОВ

*Силезийски университет, Катовице, Полша
Институт по образование
Факултет по изкуства и образователни науки*

ул. „Биелска“ 62, 43-400 Чиешин, ПОЛША

hkyuchukov@gmail.com

Резюме. Статията представя изследване с ромски деца от България и развиването на Теорията на съзнанието (*Theory of Mind*). В две изследвания ($n = 60$) с деца от 3 до 6 годишна възраст, децата са тествани с тестове за така наречените задачи за лъжливо убеждение (*False Belief Task*). Първото изследване е проведено с 30 селски деца, а второто изследване е проведено с 30 градски деца, живеещи в голям град (столица). И в двете групи децата са естествени билингви, не посещават детска градина, и в двата случая българският език като втори за тях се усвоява в домашни условия.

В първото изследване са предложени на децата 4 теста за лъжливо убеждение, а във второто изследване са предложени два теста за лъжливо убеждение и два езикови теста. Целта на автора е да установи факторите, които подпомагат ранното усвояване на теорията на съзнанието от децата роми и да експериментира доколко степента на знаене на въпросителни изречения с менталния глагол искам и граматическата категория евиденциалност влияят на развитието на теорията на съзнанието при билингвалните ромски деца.

Резултатите еднозначно показват, че ромските деца, които растат в големи ромски семейства, в които съжителстват 2–3 поколения, усвояват теорията на съзнанието по-рано (между 3–4 г. възраст) в сравнение с англоезичните монолингви деца, които усвояват Теорията на съзнанието между 4–5 г. възраст. Причината за това е, че в големите ромски семейства децата чуват различни регистри и всеки разговаря с децата с комплексни лингвистични структури, които се оказват много важни за усвояването на теорията на съзнанието. Резултатите от второто изследване не потвърдиха очакването, че между въпросителните изречения и евиденциалността и тестовите за терия на съзнанието има статистически значима корелация.

Ключови думи: роми; билингвизъм; теория на съзнанието; семейна среда.

Статията да се цитира по следния начин:

Кючуков, Хр. (2021). Ролята на семейната езикова среда за формиране на Теорията на съзнанието у ромските деца. *Психологични изследвания*, том 24, кн. 3, 2021, 289-306. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).

© Хр. Кючуков, 2021

Статията е постъпила през март 2021
Приета за публикуване през юни 2021
Публикувана през декември 2021

Авторът е прочел и одобрил окончателния вариант на ръкописа.

THE ROLE OF THE FAMILY LANGUAGE ENVIRONMENT FOR THE FORMATION OF THE THEORY OF MIND IN ROMA CHILDREN

Hristo KYUCHUKOV

*University of Silesia, Katowice Poland
(Institute of Education)
Faculty of Arts and Educational Science*

Bielska 62, 43-400 Cieszyn, POLAND

hkyuchukov@gmail.com

Abstract. *The article presents research with Roma children from Bulgaria and the development of the Theory of Mind. In two studies (n = 60) with children aged 3 to 6 years, children were tested with tests for so-called False Belief Task. The first study was conducted with 30 rural children, and the second study was conducted with 30 urban children living in a large city (capital). In both groups the children are natural bilinguals, they do not attend kindergarten, and in both cases the Bulgarian language as a second language for them is learned at home.*

In the first study, children were offered 4 tests for False belief, and in the second study, two tests for False belief and two language tests were offered. The aim of the author is to identify the factors that support the early acquisition of the Theory of Mind by Roma children and to experiment to what extent the knowledge of interrogative sentences with the mental verb to want and the grammatical category of evidentiality influence the development of the theory of mind in bilingual Roma children.

The results clearly show that Roma children who grow up in large Roma families in which 2-3 generations coexist acquire the Theory of Mind earlier (between 3-4 years of age) than English-speaking monolingual children who acquire the Theory of Mind between 4-5 years of age. The reason for this is that in large Roma families children hear different registers and everyone talks to the children with complex linguistic structures, which turn out to be very important for mastering the Theory of Mind. The results of the second study did not confirm the expectation that there was a statistically significant correlation between the interrogative sentences and the evidentiality and the tests for Theory of Mind.

Keywords: Roma; bilingualism; theory of mind; family environment.

The article can be cited as follows:

Kyuchukov, H. (2021). Rolyata na semeinata ezikova sreda za formirane na Teoriyata na saznanieto u romskite detsa. [The Role of the Family Language Environment for the Formation of the Theory of Mind

in Roma Children]. *Psychological Research*, Volume 24, Number 3, 289-306. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online), (in Bulgarian).

© H. Kyuchukov, 2021

Submitted – March 2021

Revised – June 2021

Published – December 2021

The author has read and approved the final manuscript.

Увод

През последните приблизително 40 г. в областта на съвременната психология се откри ново направление, което се нарича Theory of mind. Руският психоолог Веракса (2011) го превежда на руски език като „Теория на съзнанието“ и в статията тук ще използвам това наименование. Редица изследвания с деца монолингви и билингви в света показват възрастта, в която децата могат да започнат да разбират намеренията на хората около тях, техните мисли, шегги и т.н. Изследванията с децата билингви са обаче доста противоречиви. В по-ранните изследвания на Биалисток (2010) например, се твърдеше, че билингвизмът на децата им помага по-рано да започнат да разбират тези процеси. В по-късните си изследвания обаче, авторката се отказа от тези свои твърдения.

Ромските деца, наред с майчиния си език, от ранна възраст усвояват и български език в домашни условия. Този процес не е организиран, тъй като повечето от децата не посещават детска градина или детски ясли. Всъщност усвояването му става от разговорите, които родителите водят помежду си, от телевизията и радиото, от обкръжаващата среда в семейството. На този етап обаче няма експериментални изследвания как протича процесът на овладяване на двата езика и кои са онези граматически категории, които биха подпомогнали развитието на теорията на съзнанието на първия или втория език. Л. Бородицки (2011) твърди, че билингвите възприемат света около себе си, въз основа на езика, който говорят. Според авторката смяната на езика, които употребяват билингвите, променя и тяхното мислене.

Титоне (1995: 392) твърди, че „билингвалността изисква степен на комуникативна компетентност, позволяваща ефективна комуникация на повече от един език. Ефективната комуникация означава възможност коректно да се разбира значението на съобщенията и/или паралелна възможност да се продуцира разбираемо съобщение на повече от един код“. Твърдението на Титоне се

доближава до класическото определение за билингвизъм според, което билингвалната личност има умения за общуване на два и повече езика, но в същото време то се отличава от него. Титоне включва и „разбирането“ като процес в комуникативния акт.

Според Джеснер (1995) билингвите имат по-широк и по-разнообразен езиков опит в сравнение с монолингвите, тъй като те имат достъп до две култури и оперират с две различни езикови системи. „Дори когато билингвизмът не дава съществено подобър резултат в социалния и културния опит на детето пак има потенциална полза за билингвите. Тяхната нужда да преминават от един код към друг се приема като богатство, тъй като всеки език позволява на детето различно виждане, което дава възможност за флексебилно мислене“ (с. 175).

Други автори (Пийл и Ламберт, 1962) твърдят, че има положителен трансфер между уменията за общуване на два езика при билингвите и развитието на вербалната интелигентност (IQ). Това навежда на мисълта, че е необходимо да се изследва по експериментален път връзката мислене и език при децата билингви, още повече че през последните десетилетия много интензивно се разви нов клон в психологията, а именно „Теория на съзнанието“ (Theory of Mind).

Разграничаването, което прави Ламберт (по К. Бакер, 1993) между „добавящ“ и „отнемащ“ билингвизъм се превърна във важна концепция в обясняването на това, защо изследвания с определени групи деца дават основно негативни резултати, а други не. Добавящият билингвизъм се използва, за да се покажат положителните резултати от билингвизма и се характеризира с усвояването на два социално престижни езика. Отнемащият билингвизъм се използва, за да се покаже негативния ефект на билингвизма, когато се усвояват два неразвити езика или езици с нисък социален статут. Оказва се, че както индивидуалните, така и социалните фактори са важни в дискусията за билингвизма. В този смисъл разграничаването между „добавящия“ и „отнемащия“ билингвизъм се

превръща в съставна част от обясненията на индивидуалния и обществения билингвизъм и обясненията на успеха или неуспеха на определена група деца.

ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ

Редица изследвания през последните години са насочени към проучване на влиянието на езика върху когнитивното развитие на детето. Теорията на съзнанието е свързано с разбирането, което човек има за менталната мотивация на говорещия. В областта на Теорията на съзнанието вътрешните ментални процеси при даден човек се различават от менталните процеси при друг човек. Изключително важно е да се проследят процесите на разбирането при деца билингви през първите години от живота им, когато те започват да оперират с две езикови системи. Едни от индикаторите за това са така наречените задачи за "False Belief Task" (*лъжливо убеждение*), т.е. възможността да се идентифицираш с други хора и да разбираш, че човешките дейности (в това число и речева дейност) е ориентирана към определена цел.

Във възрастта между 18 месеца и 36 месеца от детското развитие, децата показват богато рабиране на външните прояви на човека: желаниа и емоции. През този период те започват да разграничават собствените си желаниа и емоции от тези на останалите. Развиването на детското знание за желанията е свързано с тяхната езикова продукция. Барч и Уелман (1995), разглеждайки транскрибирана детска реч забелязват, че в речта на деца на възраст между 18 и 20 месеца се появява употребата на думи като „*искам*“ и „*харесвам*“ в ежедневно им общуване. Анализите на детска реч от двамата автори показват, че децата в ранна възраст използват думи, показващи и емоционалното им състояние като „*щастлив*“, „*тъжен*“ и „*уплашен*“. Продуцираната детска реч разкрива, че хората около детето могат да чувстват нещо по-различно от самото дете и детето започва това да го разбира.

Във предучилищна възраст, децата добре разбират желанията, както и мотивите

им за извършване на една или друга дейност. На 4 години децата разбират, че хората могат да имат мисли и убеждения, които отразяват заобикалящия свят и мислите и убежденията са различни при различните хора. При 4–5 годишни деца от различни култури *лъжливото убеждение* се очертава ясно, защото тогава децата са по-малко егоцентрични и зпочват да осъзнават, че не всички хора имат едно и също знание и понякога техните убеждения могат да бъдат лъжливи, подвеждащи.

Преди 4 годишна възраст децата показват изключителна трудност в осъзнаването на комплексни ментални процеси, феномени, особено лъжливите убеждения на другите хора. Необходими са усилия на детето, за да разбере, че хората нямат едно и също знание, и че менталното възприемане на света може да бъде различно от действителността. Тази трудност е показана в класическа задача за *лъжливо убеждение*. В задача, в която на дете е показана кутия от шоколадови бонбони, се изисква детето да предположи, какво има в кутията. След предположението, кутията се отваря и се установява, че в нея има примерно молив. Три годишните деца винаги отричат предположението, което са направили и твърдят, че те са мислили, че в кутията има молив. Пред действителното съдържание на кутията – молив, те не могат да запомнят, че са казали, че има бонбони в кутията. Същите деца твърдят, че ако се покаже кутията на техен приятел, той също ще каже, че има молив в кутията. Фактът, че те знаят, че в кутията има молив означава, че всички около тях също знаят, че в кутията има молив. На 4 годишна възраст обаче децата могат да си спомнят собственото предположение и да го повторят, както могат да предположат какво ще предположат другите хора. Защо това е така? При 3 годишни деца езиковите умения се развиват с много бърз темп. Те започват да говорят като използват по-комплексни синтактични структури. Изследователите забелязват три области, в които детската реч значително се променя, в същото време когато се усвоява и разбирането на задачи с лъжливо

убеждение: комуникацията, менталния речник и комплексните изречения. Всеки един от трите аспекта на езика са обосновка за усвояване на лъжливото убеждение по свой уникален начин.

Включвайки се в разговор, децата започват да разбират мисленето на другите хора, разберат че убежденията на хората могат да бъдат в противоречие с реалността, и че техните убеждения могат да се различават от тези на останалите. Например, ако се каже на 3 год. дете „*Обувките ти са под масата*“, детето ще погледне под масата, за да провери дали наистина действителността е такава както се твърди от майката. Ако детето установи, че обувките не са под масата, тогава твърдението на майката е некоректно.

Барча и Уелман (1995) установяват, че на 3 годишна възраст децата започват да използват думи като „*мисля*“ и „*зная*“, които показват менталното състояние на човека. Ролята на комуникацията в разбирането на теорията на съзнанието е в това, че конкретизира невидимото в общуването. Използването на думи като „*мисля*“ и „*зная*“ подкрепят децата да обръщат внимание на тези понятия, включително и на явлението „*лъжливото убеждение*“. Езикът се превръща в инструмент, който назовава невидимите процеси, подпомага децата да разберат причините за мислите и убежденията на хората около тях.

В лонгитудно проучване Астингтон и Дженкинс (1999) показват, че при тестване на деца с Тест за Ранно Езиково Развитие (Test for Early Language Development) може да се предположи кои деца ще разбират задачите за „*лъжливото убеждение*“. Децата с високи показатели на задачите за комплексност на синтаксиса се справят със задачите за лъжливото убеждение и обратно децата с ниски показатели на задачите за комплексност на синтаксиса не се справят с теста за „*лъжливото убеждение*“.

Руфман, Слейд и Кроув (2002) изследват връзката между разбирането на Теорията за съзнанието и менталния език при деца и майки. Авторите на изследването организират експеримент с 80 деца

разделени в две групи: от 3 до 4 год. и от 4 до 5 год. На децата се предлагат задачи свързани с теорията на съзнанието (лъжливи убеждения, желание-емоционално състояние и картинна задача). Изследването доказва, че има индиректна връзка между използваните от майките фрази от менталния речник и последствията за теорията на съзнанието за детето. Понятията за желание и понятията „*мисля*“ и „*зная*“ корелират с разбирането на децата на съзнанието. При майки, които говорят повече с децата си за мисленето и знанието, техните деца се справят по-добре със задачите за лъжливото убеждение.

Мейнс и др. (2003) в изследване проучват начините и пътищата за разбирането на съзнанието. В експеримент с 52 четиригодишни деца, авторите наблюдават речта на майките към децата, както и речта им за описание на различни дейности на децата. От друга страна със самите деца се организира експеримент, който включва задачи от областта на теорията на съзнанието. Генералното заключение от това изследване е, че ако майките използват повече думи свързани с менталното състояние на децата още през първата година от живота на детето, по-късно това ще има влияние върху разбирането на теорията на съзнанието от детето. По този начин децата усвояват понятията от менталния език, а това им помага да разбират задачите от теорията на съзнанието.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Статията представя две изследвания проведени с ромски деца, живеещи в България, на възраст между 3 и 6 годишна възраст.

Целта на тези изследвания е да се установят факторите, подпомагащи разбирането на „*лъжливите убеждения*“ при деца билингви и как семейната езикова среда може да подпомогне този процес.

Нашата хипотеза е, че усвояването на ментални глаголи на майчиния или на втория език могат да улеснят равняването на теорията на съзнанието при деца билингви.

ИЗСЛЕДВАНИ ДЕЦА, ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ЗАДАЧИ И ПРОЦЕДУРА

Първата група деца (общо 30 на брой, със средна възраст 4 г. и 2 м.), живеят в село и са изследвани с тестове, измерващи теорията на съзнанието. Част от тестовете са известни от предишни изследвания и са приети в психологията като класически тестове (тест 3 и тест 4), а друга част от тестовете са изработени от словашката психоложка Шпотакова (2011) и са предоставени за използване в това изследване (тест 1 и тест 2). Тук представям и самите тестове:

Тест 1: Мария търси своята котка. Котката се е скрила в храстите, но Мария мисли, че тя е в колата. Къде ще потърси Мария котката?

Тест 2: Петър обича да закусва с баничка, но не обича да закусва с морков. Коя от двете закуски ще предпочете Петър?

Тест 3: На детето се показва кутия от шоколадови бонбони. Задава се въпрос: Какво мислиш, че има в тази кутия? След отговора на детето, кутията се отваря и се вижда, че там няма бонбони, а детска играчка. Кутията се затваря и се задават въпросите: Преди да отворим кутията ти какво мислеше, че има в кутията? А какво имаше в кутията? Ако покажем кутията на куклата, какво ще си помисли куклата, че има в кутията? Защо?

Тест 4. Иванка и Мария направили торта. Сложили я в шкафа. Иванка отишла навън да си играе. През това време Мария сложила тортата в хладилника. Иванка се върнала и искала да яде от тортата. Къде ще потърси тортата Иванка? Защо?

Изследваните деца са тествани най-напред на ромски език, а на следващия ден – на български език. Всяко дете е изследвано индивидуално, като отговорите на децата са записани в протоколи.

В първото изследване не са дадени езикови задачи на децата. С това изследване

се цели да се види дали децата са усвоили теорията на съзнанието в естествената езикова среда – в семейството и доколко знаенето на първия език (E1) и втория език (E2) подпомагат разбирането и правилното отговаряне на експерименталните въпроси в края на всеки тест.

Второто изследване бе проведено в голям град – в столицата на България – София. В този експеримент са включени общо 30 деца (с със средна възраст 3 г. и 10 м.) също разделени в три възрастови групи:

I група – 3;0 г. до 3;6 г.

II група – 3;7 г. до 4;0 г.

III група – 4;1 г. до 4;6 г.

Броят на децата във всяка група бе еднакъв – по 10 деца (5 момчета и 5 момичета). Всички те не посещават детска градина. Децата живеят в гр. София. Тестването бе извършено в естествено домашно обкръжение от жена от общността, която предварително бе обучена как да тества децата. В ромското семейно обкръжение, общуващите с детето са както родителите на детето и по-големите братя и сестри, така и близките и роднините, които много често живеят в същата къща или в същия двор.

Децата бяха тествани с 4 теста. Тест 1 и Тест 2 бяха свързани директно с изследване на Теорията за съзнанието. Тест 3 е свързан индиректно с Теорията на съзнанието и включва така наречените Wh-questions или К-въпроси (кой, как, къде, кога, кого и т.н.). В изследването, използваните въпросителни изречения бяха употребени с глагола *мисли*, който е един от глаголите, показващ ментални състояния. Тест 4 е свързан с осъзнаването на свидетелските/несвидетелските езикови форми или така наречената граматическа категория евиденциалност в ромски и български език. Тестването бе извършено най-напред на ромски език, а след една седмица и на български.

Получените данни от тестванията бяха обработени със статистически методи t-критерии и SPSS.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ЕКСПЕРИМЕНТИТЕ

ПЪРВО ИЗСЛЕДВАНЕ

Тест 1

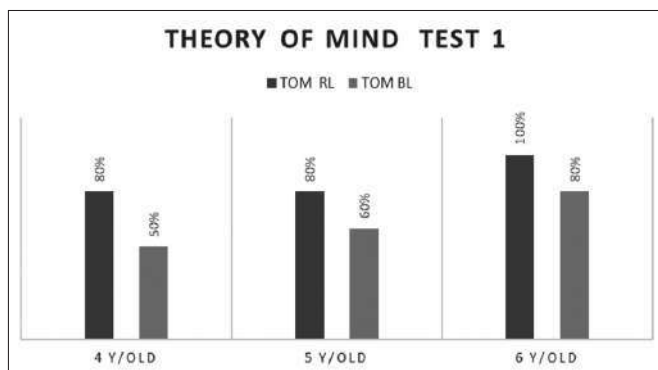
При тест 1 децата в малките възрастови групи (3–4 г. и 4–5 г.) разбират добре въпросите и отговарят адекватно, когато се използва майчиният им език. В последната група (5–6 г.) децата се справят по-добре с този тест когато се използва български език. Получените резултати са дадени във фиг. 1.

Както се вижда от фиг. 1, статистически значими са разликите между 3–4 и 4–5 го-

дишните от една страна и 5–6 годишните от друга страна, както на ромски, така и на български език (при $t = 4.97$, при $p = 0.01$)

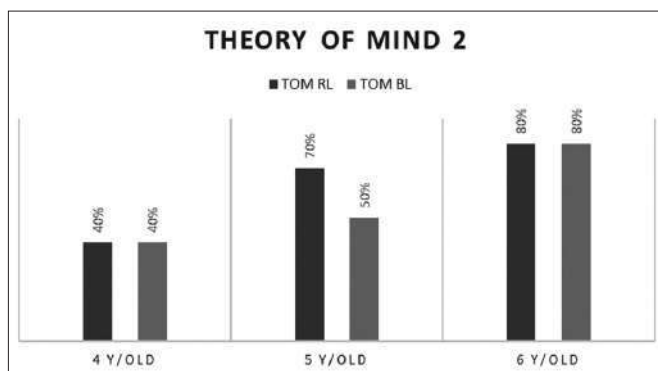
Тест 2

При тест 2, както се вижда от фигура 2, децата от всички възрастови групи, разбират по-добре въпросите на майчиния си език. В първата група (3–4 г.) нивото на разбиране на теста е еднакво на двата езика, но с нарастването на възрастта, децата по-добре се справят с теста на ромски език, като във възрастта 5–6 години те еднакво добре се справят и на двата езика.

ФИГУРА 1. РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТ 1 ЗА ТЕОРИЯ НА СЪЗНАНИЕТО НА РОМСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК (% УСПЕШНО СПРАВИЛИ СЕ ДЕЦА)

FIGURE 1. RESULTS OF TEST 1 FOR THEORY OF MIND IN ROMANI AND BULGARIAN (% OF SUCCESSFUL CHILDREN)

ФИГУРА 2. РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТ 2 ЗА ТЕОРИЯ НА СЪЗНАНИЕТО НА РОМСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

FIGURE 2. RESULTS OF TEST 2 FOR THEORY OF MIND IN ROMANI AND BULGARIAN

Статистически значими са разликите между първата и втората и между първата и третата група. Резултатите на втората и третата група не са статистически значими. Това означава, че децата развиват Теорията на съзнанието във възрастта 3–4 години както на майчиния си език така и на втория език. Статистическите значими разлики са при $t = 6.29$ $p = 0.01$.

Тест 3

При тест 3 във всички възрастови групи децата показват еднакво разбиране на въпросите и на двата езика. Това е показано в следващата фигура 3.

Както се вижда от графика 3 и при изпълнението на тази задача децата успешно се справят във възрастта до 4 г., където (50%) от децата имат правилен отговор на въпросите за теория на съзнанието. Втората и третата група се справят още по-успешно, но няма статистическа разлика между техните резултати. Статистически значими разлики има само между първа и третата група при $t = 4.66$ и $p = 0.01$

Тест 4

При тест 4 децата от първа група (3–4 г.) и втората група (4–5 г.) разбират въпросите на майчиния си език по-добре, но в третата група (5–6 г.) децата показват еднаква

степен на разбиране на въпросите. Това ясно е показано във фигура 4.

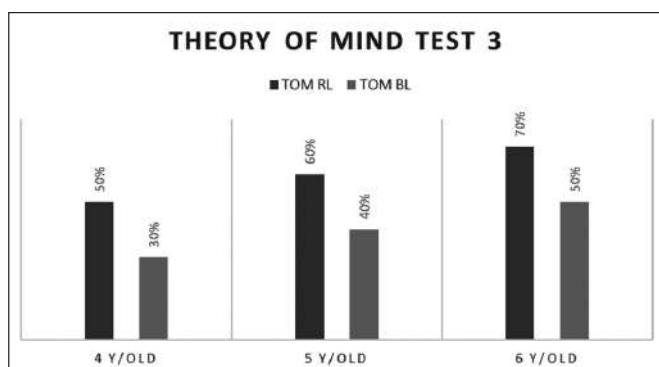
И този тест доказва, че децата разбират въпросите свързани с Теорията на съзнанието между 3–4 годишна възраст, зададени както на ромски така и на български. Статистически значими са разликите между първа и трета група (3–4 и 5–6 годишните деца). Между първа и втора група и втора и трета група разликите не са статистически значими ($t = 3.14$ при $p = 0.01$)

ВТОРО ИЗСЛЕДВАНЕ

Тест 1

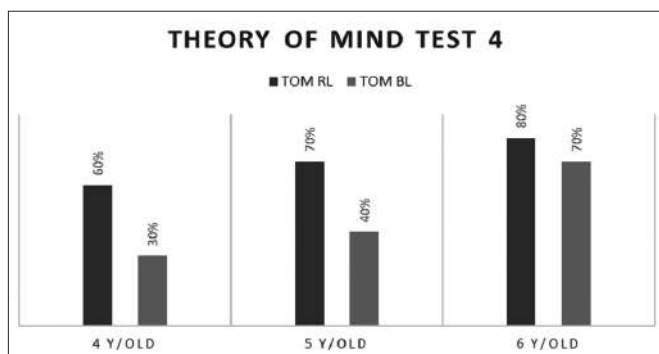
Тест 1 включва задачи свързани с т. нар. „лъжливо убеждение“ (False Belief Task). На детето се показва празна бонбонена кутия, в която има молив. Детето се пита какво има в кутията, след което кутията се отваря. Детето вижда, че в кутията няма бонбони, а молив. След това кутията се затваря и на детето се показва плюшена играчка кученце. Детето трябва да каже какво ще си помисли кученцето, ако му се покаже кутията от шоколадови бонбони. Най-напред децата се тестват на майчиния език, а след седмица и на български. Отговорите на децата се записват в специални протоколи.

На Фигура 5 са дадени резултатите на всички групи на ромски и български език.

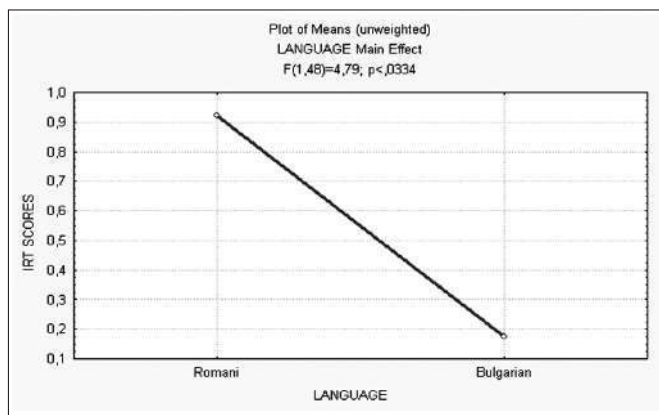
ФИГУРА 3. РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТ 3 ЗА ТЕОРИЯ НА СЪЗНАНИЕТО НА РОМСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

FIGURE 3. RESULTS FROM TEST 3 FOR THEORY OF MIND IN ROMANI AND BULGARIAN

Фигура 4. Резултати от Тест 4 за Теория на съзнанието на ромски и български език

FIGURE 4. RESULTS FROM TEST 4 FOR THEORY OF MIND IN ROMANI AND BULGARIAN

Фигура 5. Влияние на фактора език при изпълнение на Тест 1

FIGURE 5. INFLUENCE OF THE LANGUAGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 1

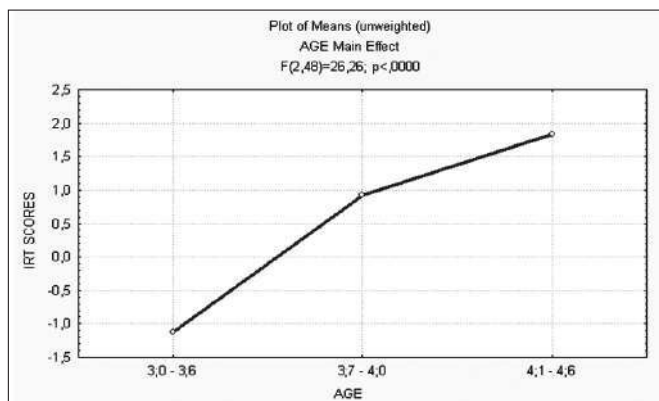
Както се вижда от фигура 5 децата от всички групи се справят по-добре на майчиния си език отколкото на български. Получените разлики са статистически значими при $F(1,48) = 4.79; p < .0334$. Ясно е, че задачата се разбира по-добре на майчиния език.

На следващата фигура 6 е дадено влиянието на фактора „възраст“ при изпълнение на Тест 1.

Както е показано, с нарастване на възрастта, децата по-добре разбират задачата и отговарят правилно. Отново разликите са

статистически значими между отделните възрастови групи при $F(2,48) = 26.26$ (при $p < .0000$). При изпълнението на този тест няма статистически значими разлики между момчета и момичета. Децата се справят еднакво добре без оглед на пола.

Изпълнението на Тест 1 показва, че децата разбират по-добре теста на майчиния си език, отколкото на български. С нарастването на възрастта обаче, се увеличава и броя на правилно отговорилите деца. Разликите между групите са статистически значими.

ФИГУРА 6. Влияние на фактора възраст при изпълнение на ТЕСТ 1

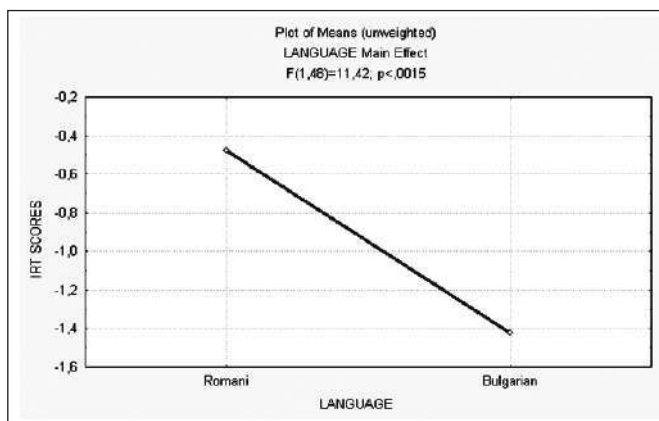
FIGURE 6. INFLUENCE OF THE AGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 1

Тест 2

Тест 2 е друг тест за „лъжливото убеждение“. На децата се разказва приказка (с помощта на плюшени играчки-куче и котка), в която кучето и котката са приятели. Един ден те решават да направят торта, която слагат в шкаф. Котката отива на разходка, а кучето решава през това време да премести тортата от шкафа в хладилника. Въпросите, които се поставят на децата са: „Къде ще потърси котката тортата, като се

завърне?“ и „Защо там?“. Тук представям получените резултати, като проследявам влиянието на различни фактори.

Това, което се наблюдава на фигура 7 е отново по-добро изпълнение на Тест 2 на майчин ромски език. Разликата между изпълнението на теста на двата езика е статистически значима при $F(1,48)=11.42$; $p<.0015$). Причината за неразбирането на теста на български език може да бъде по-слабо развитата им реч на български и не-

ФИГУРА 7. Влияние на фактора език при изпълнението на ТЕСТ 2

FIGURE 7. INFLUENCE OF THE LANGUAGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 2

умението да разберат задачата, която им е поставена, докато на майчиния език въпросите които се задават са ясни.

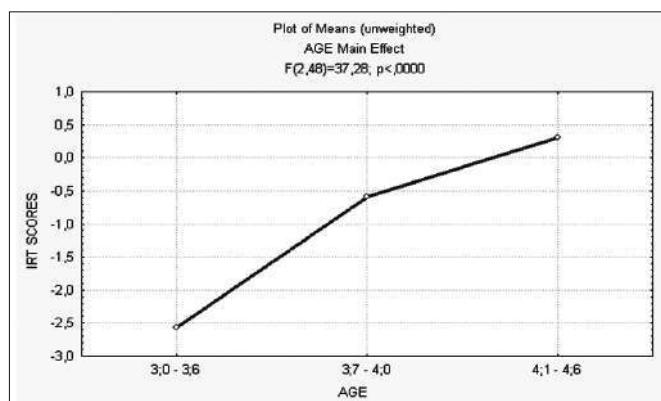
Нека проследим влиянието на фактора „възраст“ при изпълнение на Тест 2 и това е дадено на следващата фигура 8.

Фигура 8 показва, че разбирането и изпълнението на тази задача се подобрява с нарастване на възрастта на децата. Ясно е, че децата, които са на по-малка възраст по-трудно разбират, това което се изисква от тях, докато децата от трета група показват най-добри резултати. Разликите между

групите при изпълнението и на Тест 2 са отново статистически значими ($F(2,48) = 37.28$ при $p < .0000$).

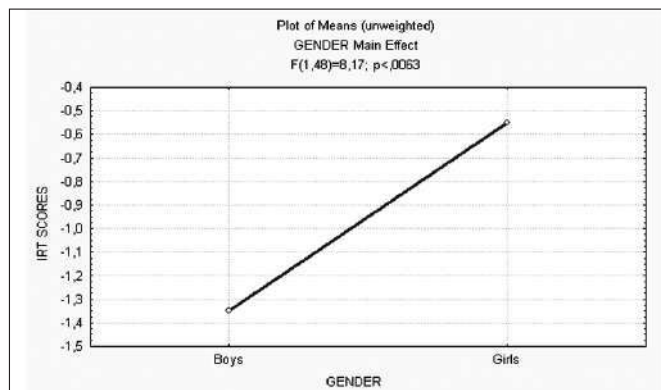
При изпълнението на този тест обаче децата показват разлика по отношение на пола. Тези разлики са дадени на следващата фигура 9.

От фиг. 9 ясно личи, че момчетата са тези, които са с по-добри резултати от момчетата. Като цяло момчетата показват по-добро разбиране и съответно изпълнение при тази задача, в която се изисква да се запомни първоначалното

ФИГУРА 8. Влияние на фактора ВЪЗРАСТ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ТЕСТ 2

FIGURE 8. INFLUENCE OF THE AGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 2

ФИГУРА 9. Влияние на фактора ПОЛ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ТЕСТ 2

FIGURE 9. INFLUENCE OF THE GENDER FACTOR DURING THE PERFORMANCE OF TEST 2

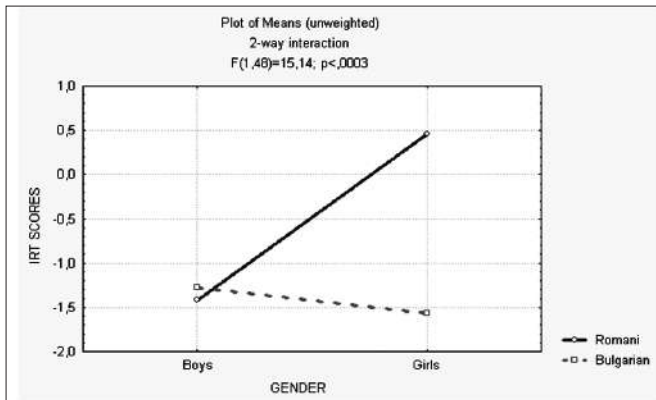
място на поставената торта. Разликите между групата на момчетата и момичетата са статистически значими – при $F(1,48) = 8.17$ и $p < .0063$.

Ако се проследи взаимодействието на факторите „език“ и „пол“ ще се получи следната фигура 10.

Както се вижда от фигура 10 при взаимодействие на факторите език и пол момчетата като цяло имат по ниски резултати както на майчин ромски, така и на българ-

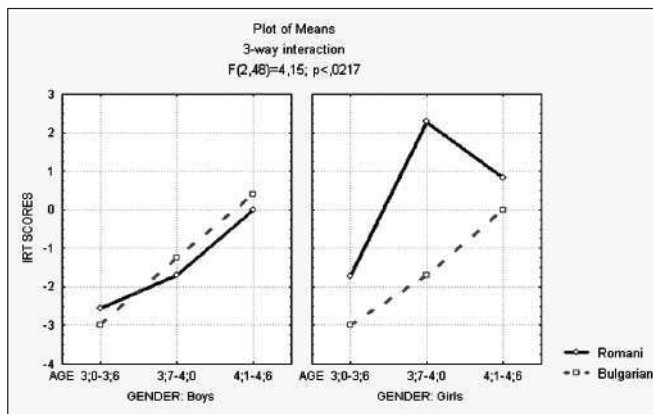
ски език, докато момичетата имат ниски резултати на български, но много добри резултати на ромски. Разликите както между групите, така и между езиците са статистически много значими (при $F(1,48) = 15.14$ и $p < .0003$).

Нека да проследим взаимодействието на трите фактора „език“, „пол“ и „възраст“ и видим как и доколко те си взаимодействат. Това ясно е показано на следващата фигура 11.

Фигура 10. Взаимодействие на факторите „език“ и „пол“ при изпълнение на Тест 2

FIGURE 10. INTERACTION OF THE FACTORS LANGUAGE AND GENDER DURING THE IMPLEMENTATION OF TEST 2

Фигура 11. Взаимодействие на факторите език, пол и възраст при изпълнение на Тест 2

FIGURE 11. INTERACTION OF FACTORS LANGUAGE, GENDER AND AGE IN THE IMPLEMENTATION OF TEST 2

Резултатите от взаимодействието между трите фактора, дадени на фигура 11 ясно показват, че при момчетата разлика между изпълнението на теста на ромски и български език няма. Езиковото развитие на момчетата е почти еднакво при трите езикови групи и то нараства прогресивно с нарастването на възрастта. Разликите в изпълнението на теста между трите групи са статистически значими. При момичетата се наблюдават по-големи разлики в изпълнението на теста на ромски и български език. Както се вижда от фигура 11 момичетата от втората група (3;7 г. – 4;0 г.) имат най-добри резултати на ромски език, докато момичетата от третата група (4;1 г. – 4;6 г.) имат малко по-ниски резултати. Разликите между трите групи момичета са статистически значими. Както се вижда от фигурата обаче изпълнението на теста на български език е много по-ниско. Интересното тук е, че при третата група момичетата резултатите между български и ромски език почти се уеднаквяват.

При изпълнението на тест 2 трябва да

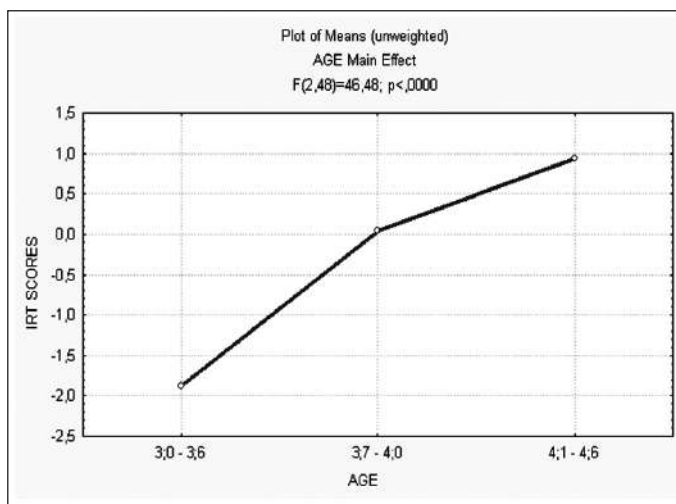
кажем, че има по-голямо разнообразие, което се дължи на взаимодействието на факторите „език“, „пол“ и „възраст“.

Тест 3

Този тест се състои от 5 картини, които се показват на деца и към всяка картина се задават по 2 К-въпроса или този тест съдържа общо 10 айтема. Отново отговорите на децата се записват в специални протоколи.

Интересното при изпълнение на този тест е това, че факторът „език“ няма статистическо значимо влияние. Факторът, който влияе тук е „възрастта“. Влиянието на фактора възраст е показано на следващата фигура 12.

Резултати представени на фигурата показват, че с нарастването на възрастта се подобрява разбирането и изпълнението на теста. Явно е, че няма разлики в „езика“ и в „пола“ на децата включени в изследването. Разликите между трите групи деца са статистически значими при $F(2,48) = 46.48$ и $p < .000$.

ФИГУРА 12. Влияние на фактора възраст при изпълнение на ТЕСТ 3

FIGURE 12. INFLUENCE OF THE AGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 3

Тест 4

Тест 4 се състои от 5 разказа, разказани в свидетелска и 5 в несвидетелска форма (общо 10 разказа) от същите плюшени играчки (куче и котка). В ромския и българския език съществува граматическа категория наречена евиденциалност. С този тест искахме да проверим дали евиденциалността като граматическа категория влияе на разбирането на теорията на съзнанието. Отговорите на децата се записват в протокол, като единият път свидетелската форма се разказва от „кучето“, а следващия път от „котката“. Въпросът който се задава на децата е: „Кой видя какво се случи с...“.

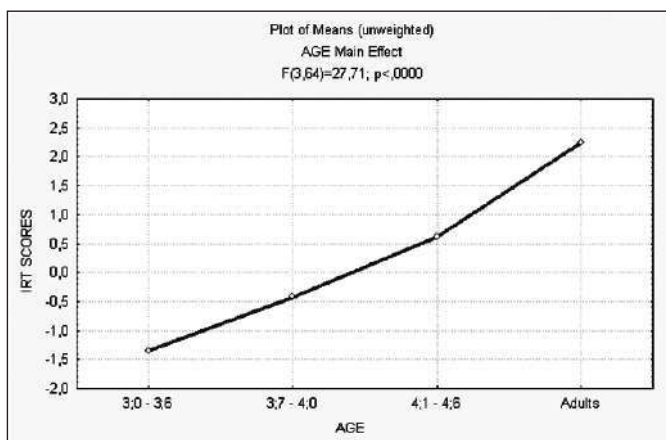
Отново се оказва, че факторите „език“ и „пол“ нямат влияние при изпълнението на този тест. Факторът, който оказва влияние отново обаче е „възрастта“. Получените резултати са дадени на следващата фигура 13.

Както се вижда от фигура 13 децата от най-малката възрастова група имат най-слаби резултати, а децата от най-голямата възрастова група имат най-добри резултати. Разликите са статически значими ($F(3,64) = 27.71$ при $p < .0000$). Както виждаме възрастните са с най-добри резултати при изпълнението на този тест. Разликите между всички възрастови групи са

статистически значими. Това показва, че с нарастването на възрастта се осъзнават по-добре свидетелските форми в ромския и българския език. Резултатите на ромски и български език са почти еднакви, т.е. нямат статистически значими разлики.

ДИСКУСИЯ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от двете изследвания, свързани с Теорията на съзнанието, показват че възрастта, в която децата билингви разбират *лъжливите убеждения* е по-ранна, в сравнение с възрастта на децата монолингви. В публикации на английски език се твърди, че децата монолингви, носители на английския език, започват да разбират задачите с *лъжливи убеждения*, след 4 г. възраст, докато в първото изследване със селски деца роми те започват да разбират теорията на съзнанието в по ранна възраст (между 3–4 г.). Същото е и при децата роми от гр. София – те започват да разбират теорията на съзнанието във възрастта между 3;0 – 3;6 г., а по голямата част от тях – във възрастта 3;7 – 4;0 г. Изследванията показват, че когато се говори с децата от ранна възраст за техните желания и емоции, децата по-лесно осъзнават понятия като

ФИГУРА 13. Влияние на фактора ВЪЗРАСТ ПРИ ИЗПЪЛНЕНИЕ НА ТЕСТ 4

FIGURE 13. INFLUENCE OF THE AGE FACTOR ON THE PERFORMANCE OF TEST 4

„мисля“ и „зная“ по този начин по-лесно и по-бързо достигат онова ниво, благодарение на речевата си дейност, когато започват да разбират действителността, желанията, мотивацията и действията на околните. През този етап децата осъзнават, че хората около тях имат различно знание за действителността.

Едно от нашите ограничения в изследването е това, че предварително не събрахме информация от майките до колко са разговаряли с децата си за това какво *мислят* и какво *знаят* в много ранна възраст, когато децата са на година-година и половина. Но въпреки всичко децата започват да разбират задачите за „лъжливето убеждение“ и във възрастта между 3 и 4 години те успешно решават задачите от това естество. Тогава възниква въпросът, кои са факторите, които влияят върху развиване на теорията на съзнанието? По всяка вероятност това е ромското семейство и начинът на общуване между членовете му. В изследванията с англо-говорящи деца се оказва, че колкото по-комплексен е езикът, който се използва при общуването с децата толкова по-лесно децата разбират теорията на съзнанието. В ромското семейство, в което много често няколко поколения съжителстват заедно, с детето се разговаря като с възрастен с сложни синтактични структури. По всяка вероятност това определено подпомага развитието на теорията на съзнанието и усвояването му на менталния лексикон от децата роми, позволяващ изразяване на желания и емоции.

Изследването проведено с ромски деца в голям град показва, че знанията на децата са по-добри на майчин език, но не са толкова добри на български език. Явно големият град не дава толкова големи възможности на ромските деца да общуват на български, защото те живеят в гетоизирани махали, откъснати от българското население. По този начин те нямат естествен контакт с българско население, за да общуват на български език. Във второто изследване, с децата от големия град, не се доказва, че въпросителните изречения, употребени с глагола *мисли* и евиденциалността като

граматическа категория, влияят на разбирането и развиването на теорията на съзнанието.

В този смисъл се оказва, че голямото ромско семейство, в което общуването е интензивно и протича с различни групи възрастни и деца, използващи различни регистри, подпомага ранното развиване на Теорията на съзнанието. За този етап не се доказва, че въпросителните изречения, употребени с менталния глагол *искам* и евиденциалността като граматическа корелират с тестовете за теория на съзнанието. Това ни дава основание да планираме повторение на тестовете с увеличен брой на айтемите в изследването и с употребата на други ментални глаголи.

И все пак нека отговорим на въпроса: Защо е важно да се развива теорията на съзнанието при деца билингви от ранна възраст? Изследване на Дж. Аткинсън (1998) доказва, че децата които имат развити Теория на съзнанието от ранна възраст, в училище показват по-добра подготвеност за обучение. Друг е въпросът дали училището знае как да използва тази подготвеност на децата. Ромските деца в предучилищна възраст дори и да не посещават детска градина, в общуването си с многочленните семейства усвояват знания, които подпомагат развитието на Теорията на съзнание при тях. Това допринася за тяхното цялостно личностно развитие, което ги подготвя за обучение в началното училище, но много често, за съжаление, натрупаният социален и познавателният опит в семейството, остават неизползвани в началното училище.

В заключение трябва да кажем, че за първи път се изследват деца роми билингви и развитието на Теорията на съзнанието при тях. Досега ромският език и усвояването му в ранна възраст са били много малко изследвани и описвани в научната литература. И това, което можем да кажем като заключение е, че ако в англоезичното семейство майката е тази, която предимно развива речта на детето чрез разговорите, за това какво мисли и какво знае детето, то при ромските деца се оказва, че това е раз-

шареното семейството, което е проводник на комплексни синтактични структури от много ранна възраст. А това се оказва, че е един от важните фактори за развитието на Теорията на съзнанието.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

1. **Astington, J. W. and Jenkins, J. M.** (1999). A longitudinal study of the relation between language and theory-of-mind development. *Developmental Psychology*, 35, 1311-1320.
2. **Astington, J.** (1998). Theory of mind goes to school. *Educational Leadership*, 56, pp. 46-48.
3. **Bakker, C.** (1993). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
4. **Bartsch, K. and Wellman, H. M.** (1995). *Children talk about mind*. Oxford: Oxford University Press.
5. **Bialystok, E.** (2010). Experiences and the Mind: Psycholinguistic Implications of Bilingualism. In: B. Bokus (ed.) *Studies in the Psychology of Language and Communication*. Warsaw: MATRIX.
6. **Boroditsky, L.** (2011) How Language Shapes Thought. The languages we speak affect our perceptions of the world. *Scientific American*, pp. 63-65.
7. **Jessner, U.** (1995) How beneficial is bilingualism? Cognitive aspects of bilingual proficiency. *Grazer Linguistische Monographien*, 10, 173-182.
8. **Kyuchukov, H.** (2010). Cognitive development and Theory of mind in bilingual children. In: B. Bokus (ed.) *Studies in the Psychology of Language and Communication*. Warsaw: MATRIX.
9. **Meins, E et al.** (2003). Pathways to understanding mind: construct validity and predicative validity of maternal mind-mindedness. *Child Development*, 74, 1194-1211.
10. **Peal, E. and Lambert, W.** (1962) The relation of bilingualism to intelligence. *Psychological Monographs*, 76, 1-23.
11. **Ruffman, T., Slade, L. and Crowe, E.** The relation between children's and mothers's mental state language and Theory-of-Mind Understanding. *Child Development*, 73, 734-751.
12. **Spotakova, M.** (2011). Cognitive Development and Theory of mind in socially disadvantaged Roma children. In: J. Stoyanova and H. Kyuchukov (eds.) *Psychology & Linguistics*. Sofia: Prosveta.
13. **Titone, R.** (1995) Growing Bilingual-A response from basic education. *Grazer Linguistische Monographien*, 10, 389-399.
14. **Veraksa, A.** (2019) "Teoriya soznaniya" i simbolizatsiya v doskolnom vozraste [Theory of Minda and symbolization in preschool children]. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya*, 7 (4), 9-16.

Prof. Dr. Habil Hristo Kyuchukov
University of Silesia, Katowice, Poland
(Institute of Education)
Faculty of Arts and Educational Science
 Bielska 62, 43-400 Cieszyn, Poland

hkyuchukov@gmail.com